

ESPECIAL ÈXODE ROMÀNIC

novembre 2007

 Parc Natural
de l'Alt Pirineu

Publicació subvencionada per: Generalitat de Catalunya,
Departament de Medi Ambient i Habitatge,
Direcció General del Medi Natural

ARESTA
CENTRE EXCURSIONISTA DE LLEIDA

ARESTA ESPECIAL
Estudi sobre l'“ÈXODE DEL ROMÀNIC PALLARÈS”

Redacció: Feliu Izard i Dolors Llordés.

Fotografia: Detall al peu de foto.

IEC: Provinents fascicles Les Pintures Murals Catalanes,
Josep Pijoan i J. Vallhonrat Pintor, Institut Estudis Catalans, Barcelona, 1910 / 1921

Imprès el novembre de 2007.

Edita: Centre Excursionista de Lleida

Redacció i administració: C/ Comerç, 25. 25007 Lleida.
Tel.: 973-242329 i Fax: 973-234497.
E-mail: cel@cel.cat
Web: <http://www.cel.cat>

Imprimeix: Arts Gràfiques Bobalà, SL

Dipòsit legal: L-39-1958

Tirada: 2.000 exemplars.

Publicació no lucrativa. El CEL no es responsabilitza de les opinions dels autors.
Es permet la reproducció amb l'esment de l'autor i l'origen.
Imprès en paper de cel·lulosa blanquejada sense clor.

Foto de portada:

Pantocràtor de Santa Maria de Mur. Joan Vallhonrat,
Les pintures murals catalanes, fasc. IV, IEC, Foto Claveras i Sagristà del MNAC.

Fotos de contraportada:

- 1.- Sant Marc de l'església d'Esterri de Cardós, foto Ecomuseu d'Esterri d'Àneu.
- 2.- Sant Marc de l'església de Santa Maria de Ginestarre, foto Ecomuseu d'Esterri d'Àneu.
- 3.- Carnet de soci d'Honor de l'óssa Giva, foto AIF.
- 4.- Sant Marc al Beatus de Torí, foto AIF.
- 5.- Sant Marc de l'església de Sant Climent de Taüll, IEC
- 6.- Sant Marc de l'església de Santa Eulàlia de Cardós, IEC
- 7.- Sant Marc de l'església de Santa Maria de Taüll, IEC

Motiu gràfic d'encapçalament de pàgines:

Àngel, extret d'un finestral de Mur.

Col·laboren:

Ajuntament de Lleida

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura
i Mitjans de Comunicació

Abreviatures:

ACEC: Associació Catalanista d'Excursions Científiques
AHCOAC-L: Arxiu Històric Col·legi Oficial Arquitectes Catalunya- Lleida
AIF: Arxiu Izard-Forrellad de Lleida
CEC: Centre Excursionista Catalunya
CEL: Centre Excursionista Lleida
FDC: Sobre Filatèlic Primer Dia
IEC: Institut Estudis Catalans
JMB: Junta Museus Barcelona
MAC: Museu Art Catalunya

Èxode del romànic pallarès

“Com es van endur quasi totes les pintures murals romàniques del Pallars i altres relíquies”

(Pintures del Cogul) L. Izquierdo, Butlletí
C. Exc. Lleida, 1908, arxiu: CEL

Pròleg

El Centre Excursionista de Lleida, entitat centenària, té com a objectiu, entre altres en els seus Estatuts, la defensa, promoció i divulgació de la cultura i el patrimoni català.

Ja des del primer dia, el CEL va posar de manifest aquest esperit, quan des del nostre primer butlletí, l'any 1908, Alfred Pereña denunciava que “El nostre art antic desapareix”, i en el butlletí següent era Enric Arderiu qui denunciava “la destrucció i venda de les obres d'art de l'església”. El 1909 va començar intentant l'alliberació del turó de la Seu Vella, ocupat pels militars espanyols i, el 1916, va promoure el salvament de l'edifici de l'Hospital de Santa Maria. Des d'aleshores, la nostra entitat ha mantingut sempre aquesta línia de defensa del patrimoni.

Ara, publiquem aquest estudi per donar a conèixer les vicissituds del nostre romànic pirinenc, inten-

tant explicar per què les joies romàniques del Pallars estan ara on estan, i no estan on estaven ni per on les van crear.

En els darrers temps, creix la nostra preocupació pel caire “disgregatiu” que està prenent la qüestió dels fons consorciats de l'anomenat Museu de Lleida Diocesà i Comarcal, que corren el perill d'anar a raure en un poble on no hi han estat pas mai ni hi representen pas res de res.

Aquest estudi és una ofrena dels excursionistes lleidatans, agrupats a l'entorn del Centre Excursionista de Lleida, a tots els amics del patrimoni lleidatà i català i, en especial, a tots aquells que individualment o institucionalment han fet possible la realitat del Museu de Lleida Diocesà i Comarcal.

JOAN RAMON SEGURA RADIGALES

President del Centre Excursionista de Lleida

El Cel i l'Infern, AIF

Introducció

Temps era temps, ja es parlava de l'art antic. Primer per les contínues evolucions artístiques al llarg de la història, on el que era modern/contemporani sempre ocultava l'anterior: gòtic tapa romànic, retaules tapen murals, barroc florit arracona retaules gòtics, i si calia, el fuster aprofitava les taules dels retaules per fer portes a la sagristia i etc. Aquest procés es mig trenca al llarg del segle XX, quan es comença a apreciar el que és antic i es revalora automàticament i no per la seva utilitat civil o eclesiàstica, sinó pel gaudi dels museus i col·leccionistes. En segon lloc, se'n parla per la destrucció a què ha estat sotmès l'art religiós a causa de les desamortitzacions, revoltes, guerres, robatoris, deixadesa i altres fets anticlericals. Després se'n torna a parlar pel comerç que ha sofert, gràcies als custodis infidels i ignorants i als mercaders especuladors i col·leccionistes privats i institucionals.

Les terres del Pallars, molt poblades i dinàmiques durant la invasió àrab, han estat una font molt important de la producció artística per a ús "in situ", sobretot en el període romànic. Amb la reconquesta cristiana de les terres baixes, la

població i l'activitat s'hi va traslladar, mentre els Pirineus entraven en franca regressió, que ha culminat fa pocs anys. Això ha significat que les esglésies romàniques no han sofert cap evolució i han mantingut, més o menys, tot tal com estava. Un cop l'ús litúrgic de llurs elements ha cessat, o bé s'han destruït, o arraconat i perdut, o bé s'han venut. Les pintures murals romàniques de les Nogueres són el paradigma d'aquesta realitat.

Enguany fa 100 anys (del 2 al 14 de setembre de 1907) de la Missió Arqueològica Jurídica de l'IEC a la ratlla d'Aragó, encapçalada per Josep Puig i Cadafalch (director), que va contemplar i valorar la importància de les pintures murals i de l'arquitectura romànica del, llavors, Pallars.

A causa de llur descobriment i valoració, es va iniciar un procés propiciat per antiquaris que, aprofitant la desídia de les autoritats locals, la ignorància de la població i les necessitats parroquials i episcopals van desmantellar les peces de més valor artístic de les esglésies del Pallars. Peces, per cert, en desús litúrgic, arraconades (clos emparedat) o ben tapades i amagades per una capa de calç.

En els darrers anys, hi ha un moviment polític que intenta el retorn del patrimoni que està a Barcelona i que de moment, només ha aconseguit reproduccions. Aquest moviment es basa en la teoria d'uns pretesos robatoris i espoliacions, cosa que convé documentar i publicar.

En els darrers temps, s'està produint tot tipus d'informacions, opinions i polèmiques sobre el just nat "Museu de Lleida Diocesà i Comarcal". El tema, a pesar dels escrits de molts autoanomenats "experts en art", és molt confús. Tothom hi diu la seva i, tot sovint, comparant el procés disgregador actual dels fons del Bisbat de Lleida amb altres pseudoprecedents (Arxiu de Salamanca) i amb auguris de futurs traspassos de fons museístics, hom es pensa que el que està passant a Lleida pot tenir repercussions en altres indrets. Ja es comencen a llegir escrits i opinions sobre reclamacions de la vall de Boí pel retorn de les pintures murals romàniques que estan al MnAC de Montjuïc. Ni sóc endeví ni futuròleg, però sembla que l'actual procés del Bisbat de Lleida no té precedents, que és molt singular, ja que ni es tracta de robatoris, ni botins de guerra ni de compres, senzillament es tracta d'una divisió episcopal. I amb l'Església hem topat! Però aquest no és el tema que s'analitza i estudia en aquest treball.

Com a lleidatà d'al·luvió, sempre m'ha sorprès la semàntica periodística lleidatana, qualificadora de l'estada de les principals pintures murals romàniques al MnAC de Barcelona com "exili", "espoli", "apropiació", "centralisme barceloní", etc., dins de l'habitual línia de provincialisme antibarceloní. Encuriós per saber com la majoria d'aquests ara tan preuats tresors pictòrics van anar a parar a Barcelona i la resta a altres llocs (Boston i voltants, Worcester, Nova York, Madrid, Bilbao, Sitges, Harvard, etc.), s'ha fet un buidat bibliogràfic-històric sobre la qüestió que ens pot permetre una lectura polivalent amb una certa transversalitat sobre els fets que han conduït a la situació actual els elements esmentats. La bibliografia consultada (vegeu annex específic) sembla bastant fiable, tot i que a vegades es donen versions diametralment diferents de certs episodis. Fruit d'aquesta recerca, és aquest estudi titulat "Com es van endur quasi totes les pintures murals romàniques del Pallars" que tracta, principalment, dels objectes del període anomenat "art romànic" i específicament, de les pintures murals romàniques del nostre Pirineu.

Ara sembla que és l'hora d'explicar, amb les dades recollides, tots els fets, tot el procés viscut en el darrer segle per aquestes petites meravelles artístiques que guarnien les esglésies pallareses.

Els següents capítols en són el resultat:

- **1r** Un capítol general per fer-se la idea de com anaven les coses abans, durant i després del descobriment de les pintures murals romàniques als Pallars, titulat: **"APROXIMACIÓ A LES DADES GENERALS DE LA RECUPERACIÓ I SALVACIÓ DEL PATRIMONI PICTÒRIC ROMÀNIC DE LES NOGUERES PALLARESES"**.
- **2n** Un capítol concret sobre el procés de recuperació i salvació a la vall de Boí, titulat: **"PINTURES MURALS DE LA VALL DE BOÍ."**
- **3r** Un altre capítol concret titulat: **"SEPULCRES DE SANTA MARIA DE BELLPUIG DE LES AVELLANES."**
- **4t** Dos capítols específics sobre dues qüestions que van afectar la ciutat de Lleida, titulats: **"HOSPITAL DE SANTA MARIA DE LLEIDA"** i **"TERNS DE RODA D'ISÀBEL·LA"**.
- **5è** Un altre capítol que tracta d'aclarir on estan avui dia totes les peces romàniques i gòtiques que han marxat de les nostres terres, titulat: **"ALGUNS DESTINS DE L'ART SACRE DEL PALLARS I DE LES NOGUERES"**,
- **6è** Un capítol de **CONSIDERACIONS FINALS**.
- **7è** I per acabar, detall de la **BIBLIOGRAFIA** consultada.

Vull agrair la inestimable ajuda del pare Gàzquez, ja que sense les seves aportacions escrites, orals i bibliogràfiques, aquest treball estaria encara a les beceroles; de la Carme Valverde, que ha obert el seu interessant fons documental, i del Centre Excursionista de Lleida, que en l'any posterior al seu Centenari ha ofert la seva revista a aquest treball. S'agrairà que si algun lector observa qualsevol manca o inexactitud, que ho comuniqui a l'autor o bé a la redacció de l'*Aresta*.

▪ Primer ▪

Aproximació a les dades generals de la recuperació i salvació del patrimoni pictòric romànic de les Nogueres Pallareses

Museu de Reproduccions de Barcelona, Postal Hauser i Mener de Madrid, AIF

1866.- El nou bisbe de Vic, Josep Morgades, fidel seguidor de les instruccions del Papa Lleó XIII, inicia la recollida del material sagrat que està fora d'ús de culte del seu Bisbat.

1867.- L'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona organitza la 1a exposició d'Art Medieval o Retrospectiva (així anomenaven el romànic) i en publiquen un catàleg.

1868.- A Vic, el bisbe Morgades organitza una "mostra" d'art "retrospectiu" del seu Bisbat.

1878.- L'ACEC (Associació Catalanista d'Excursions Científiques, precursor del CEC) publica el 1r Àlbum Pintoresch-Monumental de Catalunya, amb l'objectiu de divulgar l'art antic i evitar-ne la desaparició.

1879.- Creació del Museu Provincial d'Antiguitats de Barcelona, a la capella de Santa Àgata.

1881 (18 de maig).- L'ACEC publica un full d'Instrucció Arqueològica, on diu de les pintures romàniques que "són molt escasses, i es coneixen per estar pintades sobre fusta, en semblar obra de la mà

d'un novell, tan poc és l'art que revelen, en presentar els vestits de les imatges els plecs en forma de cargol, i en no tenir fons, ni perspectives". De les gòtiques, diu "que ja són recomanables com a obra artística..".

1886.- Es comença la restauració del monestir de Ripoll, a instàncies del bisbe Morgades, a càrrec d'Elies Rogent i J. Ma. Pellicer.

FDC Monestir de Ripoll, AIF

1888.- A l'Exposició Universal de Barcelona, el Bisbat de Vic exposa els seus frontals romànics i altres peces importants.

S'edita l'“Álbum de la Sección Arqueológica de la Exposición Universal de Barcelona”, primer catàleg que mostra pintures i objectes romànics i que servirà de base per als estudiosos i els antiquaris.

1889.- J. Puiggarí publica a la revista *Avenç* un article sobre les pintures murals de Pedret.

1890 (31 de juliol).- Crida de l'ACEC a les “*Autoritats, Corporacions i Entitats, de les quals depèn per diverses circumstàncies la salvació d'aquestes joies de l'art català, si avui encara s'hi és a temps, demà tal volta serà tard, salvem-les per la glòria de Catalunya i honra nostra ! Si no ... Déu posi en millors mans, el que en les vostres, de tant poc profit és a la religió, a l'art i a la pàtria!*”.

1891 (29 de juny).- Inauguració del Museu de Reproduccions Artístiques, al Palau de la Indústria de Barcelona, amb l'objectiu de reproduir/copiar/exposar les obres d'art medieval (romànic i gòtic) catalanes, on després, ingressaran les reproduccions de les pintures murals romàniques fetes per Vallhonrat entre 1906 i 1919, i del Museu Arqueològic al Palau de Belles Arts.

(7 de juliol).- El bisbe de Vic, Josep Morgades, inaugura el Museu Arqueològic-Artístic Episcopal de Vic (amb una bona i selecta col·lecció d'art romànic: pintura, frontals, imatges, etc.).

1893 (7 de març).- Es crea el Museu Arqueològic (futur Diocesà) de Lleida, a l'edifici del Seminari Conciliar de Lleida, fundat pel bisbe Josep Messeguer i Costa (1890-1905).

1895.- Al Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya (CEC), surten dos articles sobre pintures murals romàniques: l'un de J. Vintró sobre Sant Pere de Terrassa i l'altre, de F. Maspons, sobre Marmellar.

1896.- El bisbe Ramon Riu crea el Museu Diocesà de Solsona. Mossèn Serra i Vilaró fou l'ànima del Museu de Solsona, se'n fa càrrec de 1905 fins a 1925, sota l'ajuda inestimable del bisbe Vidal i Barraquer.

1897.- Al Butlletí del CEC, Puig i Cadafalch publica “Les iglesies romàniques ab cobertes de fusta de les valls de Bohí y Aran”.

1900.- Tots els museus de Barcelona es traslladen a l'antic arsenal de la Ciutadella.

1900-1906. La Junta Municipal de Museus i Belles Arts de Barcelona compra el frontal d'Ix, i a l'antiquari Celestí Dupont, tres frontals romànics: el d'Avià, l'anomenat de la Seu d'Urgell i el de Mosoll.

1901 (o abans).- L'antiquari de Barcelona Celestí Dupont va vendre el frontal de l'altar del monestir de Sant Cugat del Vallès a la Spanish Art Galleries de Mr Lionel Harris de London, i aquest el va revendre a un antiquari parisenc per 200 lliures. Va anar passant per dues col·leccions particulars franceses fins arribar al Museu Cívic d'Art Antic de Torí, on és ara.

1901.- El CEC tradueix i publica, en fascicles, “L'Art religiós al Rosselló” (any 1892 amb 268 pàg. i 46 fotos) de Joan August Brutails.

1902.- Constitució de la Junta Municipal de Museus de Barcelona.

Es fa a Barcelona l'Exposició d'Art Antic, i serveix per convocar dos concursos de còpies de pintures (1902 i 1903).

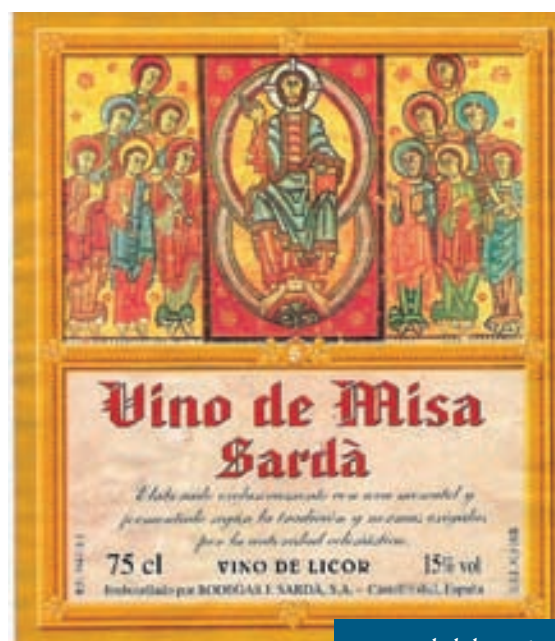
Es publica el “Catálogo general de la Exposición de Arte Antiguo” a Barcelona.

Apareix a Barcelona el frontal de Tresserres procedent del Seminari Conciliar de Lleida.

1903.- Per iniciativa del I Congrés Universitari Català es creen els Estudis Universitaris Catalans on, entre altres, es donava la matèria de “Pintura Medieval Catalana”, que no impartia la Universitat estatal. Les primeres classes es fan al local del CEC.

1904.- Josep Gudiol publica a la revista *Forma*: “Descobriment de les pintures romàniques en el Bisbat de Vic”, “Las pinturas románicas del museo de Vic” i els setze frontals romànics que hi ha al Museu Episcopal de Vic.

1905.- La Junta de Museus compra a l'antiquari Celestí Dupont el frontal dels Apòstols, que sembla que prové del bisbat d'Urgell, però no se sap pas de quin poble.

Frontal dels Apòstols, MnAC, AIF.

1906.- Al local del CEC, l'arquitecte Josep Puig i Cadafalch dona una conferència en què planteja la necessitat i les bases per fundar el que serà l'Institut d'Estudis Catalans.

(febrer).- La Junta Municipal de Museus i Belles Arts de Barcelona organitza una operació de compra sistemàtica d'obres d'art al Pirineu, encomanada a en Josep Pijoan: al bisbe d'Urgell li compren el baldaquí de Sant Serni o Sadurní de Tavèrnoles; al rector de Tavèrnoles, tres capitells de pedra romànics per 55 ptes., i tres més a Josep Serra, d'Anserall, per 45 ptes.

El notari de la Seu d'Urgell els ven una talla de fusta de Crist.

La Junta de Museus de Barcelona compra el retaule de Sant Pere Màrtir, del segle XIV, procedent de Barbastre (o de Sixena).

L'antiquari de Barcelona Celestí Dupont va vendre el frontal de pedra d'Anglesola al milionari ianqui Deering ajudat pel pintor Ramon Cases, a pesar dels desesperats intents de Josep Pijoan. El frontal ara és al Museu de Belles (Fine) Arts de Boston.

El rector d'Organyà ofereix en venda, la Majestat d'Organyà: en van pagar 600 ptes.

Puig i Cadafalch ensenya a Josep Gudiol els seus apunts de "L'arquitectura romànica a Catalunya" i els publica el 1909.

J. Pierpont Morgan, l'avi del cap de l'amiga de Mario Conde, dona al Cloisters Museum de Nova York el retaule d'alabastre (segle XV) procedent del Palau Episcopal de Saragossa.

(26-31 de juliol). Setmana Tràgica, es cremen moltes esglésies i es perden moltes obres d'art.

1906-1907.- Miret redescobreix les pintures murals de Mur.

1907 (2 de gener).- A l'acta de la Junta de Museus es llegeix *"Las pinturas murales de Catalunya están totalmente condenadas a una desaparición inmediata. Los excursionistas catalanes, no han podido por lo general ir más allá de dar noticia de su existencia requiriendo la publicación y estudio de estos monumentos... el verdadero valor de estas pinturas no se ha comprendido hasta muy recientemente. Algunas de ellas han desaparecido: Sant Pere de Casserres, las del ábside derecho de Pedret, las del Palacio episcopal de Urgell, etc ... las últimas que quedan se han conservado en iglesias pobres, ruinosas en su mayor parte"*

(18 de juny).- La Diputació de Barcelona, a iniciativa del senyor Enric Prat de la Riba, funda l'Institut d'Estudis Catalans, sota la presidència d'Antoni Rubió i amb la participació de Joaquim Folch i Torres, mossèn Gudiol, Josep Pijoan i J. Puig i Cadafalch. La Secció Històrico-arqueològi-

ca té l'objectiu, entre altres, de descobrir, copiar, fotografiar i publicar les pintures murals romàniques. Immediatament organitzen una primera missió científica a la Ribagorça.

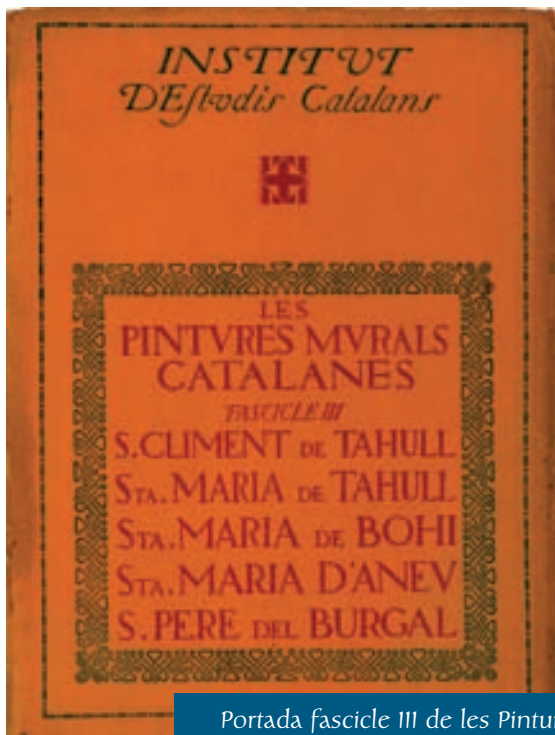
(21 de juny o 8 de juliol).- Es funda una nova Junta de Museus de Barcelona (JMB), que aglutina els esforços i museus de la Diputació i de l'Ajuntament de Barcelona.

Josep Pijoan ingressa a la Junta de Museus de Barcelona, que s'acabava de crear. A l'estiu va descobrir les pintures murals de les esglésies de la Ribera de Cardós, de Taüll i algunes de la Vall d'Àneu.

La Junta de Museus de Barcelona compra a Antonio Vives Escudero el frontal de Tàrrrega de la Verge (que resulta ser d'Alòs d'Isil) amb Sant Martí i

Interior de Sant Climent de Taüll abans de 1907, postal anònima, AIF.

Portada fascicle III de les Pintures murals catalanes, IEC, AIF.

Sant Brenç o Briç, entre altres sants, els frontals d'altar de Planés i de Tavèrnoles i el retaule de Sant Domènec de Tamarit de Llitera, i al rector d'Estamariu (Bisbat d'Urgell) li compren la coberta o baldaquí de l'altar i el copó.

L'IEC publica, a Barcelona "Les Pintures Murals Catalanes", fascicle I, de Josep Pijoan, sobre l'ermita de Pedret amb les còpies fetes per Rafael Padilla.

1908 (gener).- Alfred Pereña publica al Butlletí del Centre Excursionista de Lleida (CEL), l'article "El nostre art antic desapareix", on denuncia "*que en cosa d'un any, tenim notícia de les desaparicions dels tresors artístics del Monestir de les Avellanes, de Gausach, d'Alcoletge, de Golmés, de Benavent de Lleyda, de les Bordes, etc i que la devastació artística continuï en la més absoluta impunitat*".

1908 (desembre).- Enric Arderiu escriu al Butlletí del CEL i insisteix a denunciar la destrucció i la venda de les obres d'art "*.... que no sian venudes les antiguitats traficables ...que no vinguin a terra a cops de mans destructores los monuments arquitectònics ...que no es malmetin frontis ni es blanquegin retaules i sants...*".

1908.- A l'Anuari de l'IEC de 1907, es publicà un article sobre "Noves adquisicions del Museu Episcopal de Vic".

1909 (14 de febrer).- El CEL fa gestions per aconseguir l'alliberació de la Seu Vella de Lleida, en mans dels militars opresors espanyols.

(**primavera**).- Uns excursionistes descobreixen les pintures murals de Sant Martí del Brull. Un acord

FDC 800 centenari del Castell de Lleida, AIF.

capitular de la catedral de la Seu d'Urgell, permet vendre objectes antics en desús litúrgic i que no facin falta, fins i tot el Beatus de Liébana.

1910.- L'IEC publica, a Barcelona, "Les Pintures Murals Catalanes", fascicle II, de Josep Pijoan, sobre l'església de Fenollar i la catedral de la Seu d'Urgell.

1911.- L'IEC publica, a Barcelona, "Les Pintures Murals Catalanes", fascicle III, de Josep Pijoan, sobre les valls de Boí i d'Àneu.

La Junta de Museus compra a Amadeu Sales, de la Seu d'Urgell, el frontal de Ferrera, i a l'antiquari Joan Cuyàs, els frontals de Valltarga (2.000 pessetes) i el d'Esterri de Cardós (4.000 pessetes). La Junta rebutja la compra del frontal de Ginestarre "*por su estado de deterioro y por su gran semejanza al de Cardós*". Avui presideix els Cloisters de Nova York.

Portada llibre resum 1r Congrés Excursionista Català reunit a Lleida, AIF.

En Joan Cuyàs ven cinc peces del Davallament d'Erill la Vall al Museu de Vic (150 ptes.) i les altres dues a Lluís Plandiura.

1911 (Sant Joan).- El CEL és l'amfitrió del 1r Congrés Excursionista Català, qui davant de "*l'abandó en que's troben els nostres antichs monestirs, la devastació diària que modernament encara sofreixen, com si no mereïxessin cap veneració ni respecte, ... cal d'aixecar la veu i empendre una campanya*", que concreta en les "Bases pera la formació del catàlech general i metódich dels objectes monumentals i arqueològichs i belleses naturals de Catalunya".

1914.- Donació/adquisició de la col·lecció Enric Batlló d'escultura romànica (entre elles la "majestat Batlló") i objectes gòtics, a la Junta de Museus. La Junta de Museus compra "in situ" (quan?) la testa de coure del Crist de Moró del Montsec.

1915.- L'IEC crea el Servei de Catalogació i Conservació de Monuments. Se'n fa càrrec en Jeroni Martorell.

1917.- Lluís Plandiura inicia la seva col·lecció particular d'art romànic adquirint (i repatriant) dos pal·lis d'altar (s. XII) de Taüll (Martiri de Sant Climent) i Boí, a canvi d'unes taules d'art pictòric flamenc.

1918.- El Bisbat de la Seu d'Urgell es ven el cadirat del cor gòtic de la seva catedral, aprofitant les obres de restauració que feia Puig i Cadafalch. Va anar a parar a casa del magnat del periodisme ianqui William Randolph Hearts (el ciutadà Kane). Ara diuen que es va fer la venda, i altres, per finançar la restauració. Es desmunten i es venen les dotze sarges del segle XV que decoraven les portes de l'orgue: vuit van anar a parar al MAC de Barcelona i la resta a un privat mallorquí.

La Junta de Museus compra l'estàtua de "La Figuera" de Cascalls a la Noguera i l'esplèndid retaule gòtic dels germans Serra (segle XIV) de Sixena directament a les monges (en aquest retaule hi faltaven quatre plafons originals, que les monges havien venut a un antiquari de Barcelona, i aquest els havia revengut a n'Emili Cabot, qui els va donar posteriorment a la Junta de Museus per completar el retaule original).

(desembre).- Joaquim Folch i Torres compra per la Junta de Museus, amb tots els permisos episcopals i en competència amb el col·leccionista Muntadas, l'estendard/pendó de Sant Od/Ot (segle XII) i la capa de Sant Just (segle XIII), procedents de la catedral de la Seu d'Urgell, cinc retaules gòtics de Puigcerdà (23.000 ptes.), l'altar gòtic complet de Castellbó (5.000 ptes.), el canelobre d'Urtx i altres objectes. Ell paga als ajuntaments i rectors afectats, tal com escriu al secretari de la Junta, Carles

Pirozzini: "*L'alcalde i els anticlericals de l'Ajuntament de Puigcerdà s'avenien a vendre els retaules a condició de que volien saber el que es feia dels diners, i volien la propietat d'un edifici que s'ha de comprar amb ells, destinat a albergar unes monges de [] que tot Puigcerdà vol que es fundin. El Bisbe s'ha empipat amb aquestes exigències...*".

1919 (inici).- El bisbe de la Seu d'Urgell (futur cardenal Joan Baptista Benlloch i Vivó), és rellevat per Justí Guitart. Aquest continua col·laborant en la venda d'objectes del seu Bisbat destinats a la Junta de Museus de Barcelona tot declarant solemnement "*que no donaria permís per arrencar ni una sola pintura si no anava a parar al Museu de Barcelona*".

1919 (15 d'octubre).- La Junta de Museus de Barcelona proposa la recompra, via Pollak, de totes les pintures murals conegudes al Bisbat de la Seu d'Urgell. Les de Sant Pere del Burgal ja les havia comprat l'arquitecte de jardins Joan Mirambell (home de palla de Plandiura), que el bergamasc Arturo Cividini havia arrencat l'any 1926 (?) i traslladat a cal Plandiura.

1921.- L'IEC publica, a Barcelona, "Les Pintures Murals Catalanes", fascicle IV, de Josep Pijoan, sobre les esglésies de Cardós, Mur i Àger.

És declarada monument nacional l'església de Covert, impedit així la venda de la portalada romànica, que ja estava aparaulada i amb les pedres numerades.

Lluís Plandiura per Ricard Canals, La Vanguardia, AIF

1922.- La JMB compra al bisbe d'Urgell l'altar de Sant Romà de Vila d'Encamp, per 6.000 ptes la Mare de Déu de Durro i el copó de bronze de Taüll, i per 550 la Mare de Déu i el Crist d'All.

1923.- La JMB ingressa el frontal de Santa Julita de l'ermita de Sant Quirc de Durro.

1924.- Exposició a les sales noves del parc de la Ciutadella de totes les pintures murals romàniques comprades i arrencades durant la campanya de 1919-1923: Taüll, Àneu, Boí, Cardós, Estaon, Ginestarre, la Seu d'Urgell, Engolasters i Pedret.

1926 (abril).- Es publica el 1r catàleg del Museu del Palau de la Ciutadella de Barcelona amb les pintures murals de la vall de Boí, fet per Joaquim Folch i Torres.

1927.- Ara s'adonen que fa anys va ser venut un notable altar gòtic (segle xv) de Sant Miquel de la Seu d'Urgell, que ara corre trossejat per museus i col·leccions. Una bona part és al MAC.

Fa anys, en un intent de robatori, es fa malbé una part de les pintures murals de Sant Sadurní d'Osormort.

Els del MAC encarreguen a en Josep Gudiol Ricart l'arrencament i traspàs de les pintures murals de Santa Coloma d'Andorra. Ell havia après l'ofici dels italians que van treballar a Boí.

Els diaris informen que sota el patronatge de Francesc Cambó es crea la col·lecció "*Monumenta Cataloniae*".

1929.- Es dipositen al Museu d'Art de Catalunya les pintures murals de Sorpe.

1930.- Es descobreixen les pintures murals romàniques de l'absis de Santa Maria de Cap d'Aran de Tredòs.

1931 (abril).- Es trasllada al Palau Nacional de Montjuïc tot el conjunt del Palau de la Ciutadella de Barcelona amb les pintures murals de la vall de Boí.

1932 (18 d'octubre).- Lluís Plandiura (Barcelona 1882-1956) es ven la seva col·lecció a la Junta de Museus de Barcelona (ho finança La Caixa d'Estalvis i Pensions i paga la Generalitat i l'Ajuntament de Barcelona pignorant els edificis del Museu de la Ciutadella i els Palaus de Pedralbes i de Belles Arts) per 7 milions de pessetes. Ainaud escriu "... *importantísimo, que vino a triplicar la colección de frontales románicos... y sobre todo las tallas, entre las cuales cuentan las grandes piezas de los calvarios del valle de Boí*".

De ponent hi ha: baldaquí i frontal de relleu de Benavent, murals de Sant Pere del Burgal i del castell d'Orcau, part de dos davallaments (segle XIII) de la vall de Boí, talles de fusta d'un celestial morador de Tredòs (segle XIII) i de Sant Vicenç de Cabdella, Sant Bisbe de Bellpuig, pal·lis de Sant Pere d'Erill la Vall i de Sant Martí de Chia, dues

taules de Sant Pere d'Aurós (Sant Pere i Sant Pau), baldaquí de Tost (segle XIII), retaule dels apòstols Sant Jaume i Sant Andreu de la catedral d'Osca (segle XIV), taula gòtica de la Mare de Déu alletant son filllet d'Estopanyà, marededéu de Covet, decoració monumental d'Esterrí d'Àneu i d'Argolell, terns de Sant Vicenç i restes del de Sant Valeri de la catedral de Lleida, la placa de Sant Joan Baptista i Sant Jaume de Roda del Ribagorça, etc.

Plandiura va continuar traficant amb objectes antics. Després va comprar, "in situ", el Crist de Taüll, que posteriorment va vendre a Frederic Marés.

1933.- Es venen al mercat d'antiquaris les pintures murals procedents de la capella de Santa Caterina de la catedral de la Seu d'Urgell (segle XIII), arrencades aproximadament als anys vint. Ingressa al Museu de Vic el Sant Sopar, mentre que en Damià Mateu compra el plafó amb la disputa i arrest de Santa Caterina i el darrer plafó, el del martiri de la Santa, sembla que ha anat a parar a Suïssa.

1934 (11 de novembre).- S'inaugura el nou Museu d'Art de Catalunya, al Palau Nacional de Montjuïc.

(30 d'abril).- El Worcester Art Museum, de Massachusetts (USA) compra el per ells anomenat "frontal de l'Ascensió de Crist" (frontal de Martinet) a Arthur Byrne, antiquari de Madrid, per 3.000 dòlars. Byrne l'havia comprat al senyor Bardolet de Barcelona, qui l'havia aconseguit a Lles de la Cerdanya.

En la mateixa compra hi havia un davallament romànic del segle XIII de Santa Clara de Campos a Lleó per 5.000 dòlars, una marededéu dels Dolors del segle XIV també de Lleó per 1.000 dòlars i un capitell de Roda, de torna. La factura especifica ben clar que no es mencioni mai la procedència del davallament de Santa Clara de Campos, ja que possiblement provenia d'una venda clandestina.

1936 (març).- En Josep Gudiol Ricart, per compte de la Frick Library de Nova York, va fotografiar totes les pintures murals de la sala capitular del monestir de Sixena (la Capella Sixtina del segle XII, en deia...).

(estiu).- Per avatars de la guerra civil i necessitats de rereguarda, es destrueix tot el contingut del Museu de Reproduccions Artístiques, al Palau de la Indústria de Barcelona.

(setembre).- L'escultor Fenosa va recollir un camió ple de retaules, alguns fumats i fets malbé, que va entregar a la Generalitat.

(desembre).- Josep Gudiol Ricart, la Diputació de Barcelona i l'Ajuntament de Barcelona extreuen i salven les restes de pintures murals de Sixena (segle XII-XIII) no destruïdes pel foc provocat per les turbes anticlericals a partir del dia 8 d'agost de 1936 durant una setmana. Les van traslladar

Sala Capitular del Monestir de Sixena abans de l'incendi, Sixena paintings, Harvey Miller, 1972. AIF.

i restaurar a la casa Amatller de Barcelona. L'any 1996, els *Cuadernos Altoaragoneses* diuen que és en dipòsit. També es varen endur unes pintures gòtiques que els lliurà el comitè revolucionari de Vilanova de Sixena.

1936/1939.- Trasllat del fons del MAC a Olot i a Darnius.

Per donar a conèixer la veritat de la guerra civil i garantir-ne la seguretat, s'organitza una exposició a París, al Jeu de Pomme a l'abril i posteriorment a Maison-Laffitte (L'art catalan du xe. siècle au xve. siècle) amb 164 peces, la gran majoria del MAC.

Aprofitant la guerra civil, algú va vendre/robar el sepulcre de la família Cardona de Torà de Riubregós. Ara és a la Walter's Art Gallery de Baltimore.

Jaume I (1208-1276). Museu d'Art de Catalunya.

LE GOUVERNEMENT DE LA
CATALOGNE EXPOSE A PARIS
CINQ SIÈCLES D'ART CATALAN

Durant la guerra civil espanyola, es van cremar al Pallars, entre altres, unes quinze marededéus romàniques i les talles del Sant Crist de Mur, de Llimiana i de Sant Pere de Basturs.

A la Diòcesi de Barbastro, a més a més d'assassinar 114 dels 140 capellans existents i al bisbe, de cremar i saquejar 466 esglésies de les 467 existents, van desaparèixer i cremar: 8 orgues, 1.735 retaulles, 8.605 imatges, 246 custòdies, 1.746 vasos sagrats, 638 campanes i un incalculable nombre d'ornaments.

1941.- S'arrenquen les pintures murals romàniques de l'absis de Santa Maria de Cap d'Aran de Tredòs i es depositen en un magatzem del Bisbat de la Seu d'Urgell. Ho fa en Ramon, germà de l'especialista en art Josep Gudiol i Ricart. Un xicot de Salardú, Joan Bravo, va ser qui va ajudar a treure la calç que les tapava i altres feines mentre el governador civil de Lleida supervisava personalment l'arrencament.

1943.- Es crea el Museu Diocesà de Girona.

1947 (4 de juliol).- L'antiquari Josep Bardolet Soler de Barcelona paga 30.000 ptes. al bisbe de la Seu d'Urgell per les pintures murals de Santa Maria de Tredòs. Aquest les va repartir posteriorment entre el doctor Perez Rosales (pantocràtor de la volta preabsial i que posteriorment va donar al Museu Maricel de Sitges), el pintor Antoni Tàpies (Sant Pau), els Sant Gervasi i Sant Protasi en altres col·leccions particulars i les principals de l'absis van anar a parar als Estats Units. Sembla que Josep Gudiol i Ricart va fer de mitjancer en aquesta distribució.

1950.- El MAC compra les pintures murals de Sorpe que estaven en dipòsit.

1951.- El "poble" espanyol dona i trasllada als Cloisters de Nova York les pintures murals de Santa Maria de Cap d'Aran de Tredòs (*sic* Cloisters *dixit*).

El Museu d'Art de Catalunya compra directament al Museo Episcopal y Capítular d'Osca, amb autorització expressa del bisbe d'Osca, les pintures murals (paret nord) "Vida i llegenda de Sant Nicolau" procedents de Sant Fruitós de Bierge, segle XIII, per 110.000 ptes.

1956.- Donació al MAC de la col·lecció Matias Muntadas (art medieval).

1957.- Es crea el Museu Diocesà de la Seu d'Urgell.

1958.- Donació al MAC de la col·lecció de Santiago Espona (pintura, esmalts i escultura medieval).

1959.- El Museo de Bellas Artes de Bilbao adquireix dues peces del baldaquí de Pessonada procedents de la col·lecció de Mariano Espinal de Barcelona, per mitjà de Josep Gudiol. L'altra peça es troba a la col·lecció Ruiz de Madrid.

1960.- Es descobreixen les pintures murals romàniques de Sant Serni de Baïasca. Ara per ara, són les úniques que estan "in situ".

1961.- Exposició "El Arte Románico", del Consell d'Europa a Barcelona i a Compostel·la.

Pintures murals romàniques de Sant Serni de Baïasca. AIF

Davallament de Pessonada,
Museu de Bellas Artes de Bilbao.

(FDC Segell Commemoratiu Exposició
Art Romànic 1961, AIF

EP. D.
JULIO ABRIL COMA
Vilamari, 31
BARCELONA (15)

Retaule d'Abella de la Conca, en dipòsit al Museu Diocesà de la Seu d'Urgell.

1963.- El Museo de Bellas Artes de Bilbao adquireix un tros de mural de Sant Ermengol procedent de la catedral de la Seu d'Urgell per 125.000 ptes. a l'antiquari de Madrid Leoncio Sastre (ex-Plandiura).

1972 (7 de juny).- Els veïns del petit poble d'Abella de la Conca s'adonen que han robat de l'església

de Sant Esteve el seu preuat retaule gòtic de la Mare de Déu del Roser, obra de Pere Serra.

1978 (juny).- Es recupera el retaule d'Abella de la Conca a casa d'un antiquari de Nova York tot trossejat per intentar vendre'n les peces. Sembla que fins i tot es va haver de pagar bastant al "perista" nord-americà.

(FDC Segell Beatus de la Seu d'Urgell), AIF

1985.- Es tanca per obres el MAC.

1992.- Durant l'olimpiada cultural obren parcialment el MnAC una estona.

1993.- Al MnAC de Montjuïc s'exhibeix l'exposició "La descoberta de la pintura mural romànica catalana".

El Bisbat de Lleida organitza l'exposició temporal "Pulchra".

1995 (13 de desembre).- S'obre una part del MnAC, només la secció Romànic, un cop consolidada l'estructura de l'edifici del Palau de Montjuïc.

1995.- Se signa un conveni entre la Generalitat de Catalunya, l'Ajuntament de Vic i el Bisbat de Vic per fer un edifici nou i modern per al Museu Episcopal de Vic. Sense entrebancs ni enveges polítiques, la Generalitat assumeix la construcció

del nou Museu que obre les portes l'any 2002.

1996.- El dia de Sant Miquel, dos encaputxats roben el Beatus de Lièbana de la Seu d'Urgell.

1997 (22 de gener).- La Benemèrita recupera, a València, al consultori d'un metge psiquiatre, el Beatus de la Seu, sa i estalvi.

Es posa la primera pedra a l'edifici que ha de convertir-se en el futur Museu de Lleida, Diocesa i Comarcal.

2004 (16 de desembre).- S'inaugura, finalment i completament, el MnAC a Montjuïc.

2007 (30 de novembre).- S'inaugura, finalment i completament, el Museu de Lleida, Diocesa i Comarcal.

FDC MnAC, AIF

Frontal de Martinet de Cerdanya, Worcester, Museum USA, AIF

▪ Segon ▪

Pintures murals de la vall de Boí

1897.- Al Butlletí del CEC, Puig i Cadafalch publica “Les iglesies romàniques ab cobertes de fusta de les valls de Bohí y Aran”.

1906.- Són redescobertes les pintures murals de la vall de Boí, amagades darrere retaules, altars gòtics o barrocs i sota la calç.

1906/1907.- Miret redescobreix les pintures murals de Mur.

1907 (2 al 14 de setembre).- La Missió Arqueològica-jurídica de l'IEC a la Franja d'Aragó, formada per Josep Puig i Cadafalch (director), Guillem M. de Brocà (jurista), mossèn Josep Gudiol (conservador del museu de Vic), Josep Goday (arquitecte) i Adolf Mas (fotògraf, qui va fer més de 200 valuosos clixés), contempla, valora i es fa càrrec de la importància de les pintures murals i de l'arquitectura de Taüll, Boí, Erill la vall, Durro, Coll, Barruera i Cardet. Les dona a conèixer immediatament i es comencen a fer les reproduccions exactes per als museus de Barcelona. Descobreixen en un clos aparedat del porxo, però no se les enduen, les talles de fusta del “davallament” d'Erill la Vall (posteriorment dispersades entre la col·lecció Plandiura i el Museu Episcopal de Vic).

1911.- L'IEC publica, a Barcelona, “Les Pintures Murals Catalanes”, fascicle III, de Josep Pijoan, sobre les valls de Boí i d'Àneu.

1919 (o poc abans).- El Bisbat de la Seu d'Urgell (a càrrec del futur cardenal Joan Baptista Benlloch i Vivó (1906-1919) es ven les pintures murals romàniques de les seves esglésies. Al bisbe el van traslladar a Burgos el 1919 (1919-1926), on van ser venudes les pintures de les ploraneres de Mahamut a un col·leccionista de Nova York i que posteriorment va recuperar Plandiura.

També es diu que les vendes les van fer particularment els arxiprestes, aprofitant un petit període de seu vacant. El de Tremp va cobrar 7.500 ptes. per les pintures de Mur (que no estaven pas catalogades).

1919 (estiu).- El pintor Vallhonrat, mentre copia les pintures murals de Mur, descobreix una conxorxa feta per antiquaris i financers (el francès Gabriel Dereppe, l'antiquari ianqui d'origen polonès Ignasi Pollak, i Lluís Plandiura entre altres), que han com-

Lluís Plandiura per Ricard Canals,
Biblioteca La Vanguardia, AIF

Interior casa museu d'en Lluís Plandiura,
foto Fons Salvany, Biblioteca de Catalunya.

Detall de l'absis de Mur, Joan Vallhonrat, MnAC. Foto: Claveras i Sagristà.

prat en bloc, a les autoritats eclesiàstiques i civils corresponents, totes les pintures murals del Pallars que els de l'IEC amb tants esforços han divulgat, i que les volen arrencar (han contractat els especialistes italians de Bèrgam, el *cavalliero* Franco Steffanoni i els seus col·laboradors Arturo Dalmati i Arturo Cividini) i endur-se-les no se sap pas on.

Davant del intent d'espoliació de les pintures murals del Pallars, Joaquim Folch i Torres, com a director de la Junta de Museus, Puig i Cadafalch, com a president de la Mancomunitat, i altres, fan tot tipus de gestions per evitar l'arrencament (perquè ja eren venudes) i engeguen una important campanya de premsa en contra, però legalment no s'hi podia pas fer res, ni el Govern espanyol tenia cap intenció d'evitar-ho amb una llei d'urgència.

(agost). Mentrestant, els italians arrenquen les pintures de Mur. Els antiquaris (i *La Veu de Catalunya* del 28 d'octubre) deien que ja les tenien venudes a Plandiura, qui es queda oficialment amb les de Mur, les treu del país, i les revenen l'any 1921 (o 1922) al Fine Arts Museum de Boston per 60.000 dòlars.

(15 d'octubre). La Junta de Museus de Barcelona pren l'acord d'intentar recomprar totes les pintures murals romàniques i traslladar-les als museus de Barcelona.

(novembre). S'aconsegueix del nou bisbe electe de la Seu d'Urgell, Justí Guitart i Vilardebó (1919-1940), l'anul·lació de la venda de les pintures murals feta als antiquaris, per manca d'expedient canònic, i de la revenda a la Junta de Museus. Ignasi Pollak fa de mitjancer (que és qui controlava els italians i qui havia negociat la venda, pretesament, anul·lada ara).

La Nunciatura Apostòlica publica una circular "declarant la prohibició de la venda i extracció d'objectes artístics i de pintures de qualsevol tipus de temples i convents". Just abans, accepta la revenda, a la Junta de Museus, de les pintures murals del Bisbat d'Urgell.

(1 de desembre). La Junta de Museus i l'antiquari I. Pollak (cap visible dels propietaris legals) arriben a un preacord de revenda, arrencament i trasllat a Barcelona de totes les pintures murals romàniques.

(3 de desembre).- Comencen els treballs d'arrencament de les pintures murals de Taüll.

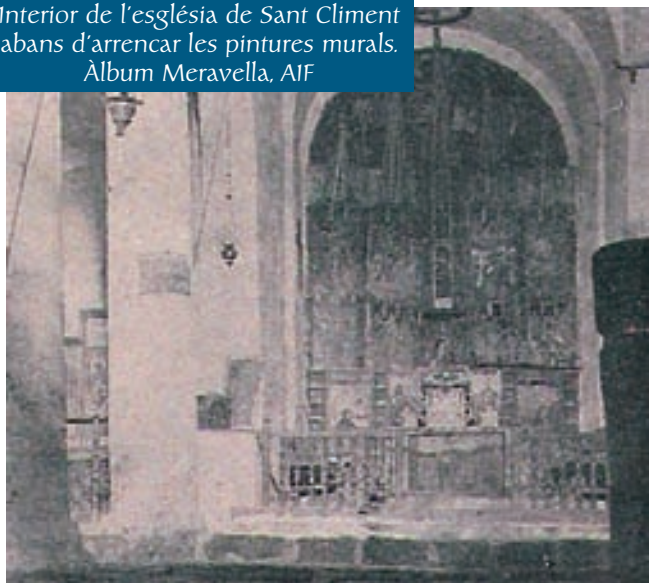
1919 (19 de novembre) a 1923 (9 de setembre).- Arrencament i trasllat, a Barcelona de les pintures murals de la vall de Boí.

1919 o 1920.- Ingressen al Museu de Barcelona les pintures murals de Sant Pere de la Seu d'Urgell (MnAC 15867).

Qui eren aquells "polítics lleidatans" que acompanyaven, mostraven i ajudaven els antiquaris al Pirineu? Hi ha l'anècdota del descobriment/salvament de les pintures murals dels voltants d'Esterri d'Àneu: mossèn Gudiol va informar a la Junta de Museus que Lluís Domenech deia "que els de la Junta de Museus badaven", ja que coneixia l'existència d'unes pintures murals inèdites que no volia donar a conèixer (no se sap ben bé per què) i els de la Junta el van vigilar. Un dia en Pijoan el va veure sortir de l'Ateneu amb Joaquim Morelló d'Esterri d'Àneu: "va passar-me pel magí com un llampec que les pintures devien esser a la vall d'Àneu: la vall d'Àneu era l'única que no havíem explorat, és clar que badàvem..." (1908?).

Interior de l'església de Sant Climent abans d'arrencar les pintures murals. Àlbum Meravella, AIF

1920 (febrer). Adquisició a la casa Pubill i trasllat (juliol) a Barcelona del “banc” de Taüll (“... *en volien 1.000 pessetes més*”, escriu Vidal i Ventosa, fotògraf de l'IEC i supervisor “in situ” dels treballs d'arrencament de les pintures murals de Taüll).

(1 de març). És signat el contracte de venda, arrencament i trasllat a Barcelona de les pintures murals de les Nogueres (Pedret, Boí, Esterri de Cardós, Ginestarre, Santa Maria d'Àneu, Sant Pere (o Miquel) de la Seu d'Urgell, Santa Eulàlia

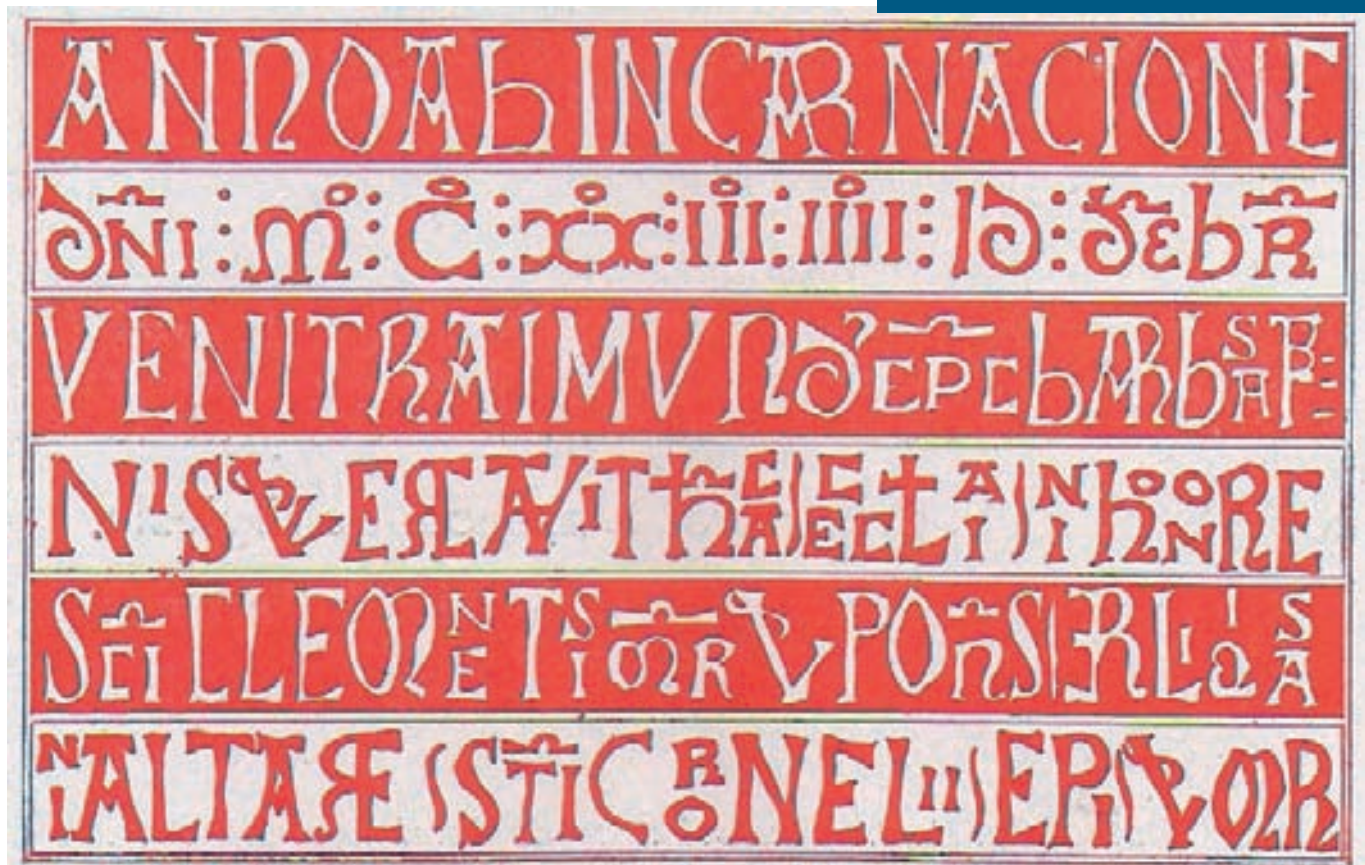
d'Estaon, Sant Climent i Santa Maria de Taüll i Sant Pere de Burgal) entre la Junta de Museus, l'Ignasi Pollak i la Banca Fàbregas i Recasens.

En el contracte, Pollak es compromet a fer-ho “amb la cura demostrada a Mur” amb el sistema anomenat “strappo”. La Junta es compromet a pagar 500 pessetes/m² ja instal·lat al Museu, 100.000 pessetes per l'adquisició global i 150.000 pessetes pels treballs ja començats. Posteriorment cal afegir-hi el que cal pagar als rectors i als ajuntaments dels pobles venedors (6.000 pessetes per Santa Maria de Taüll, 4.000 pessetes per Sant Climent de Taüll, etc.). La Banca Fàbregas i Recasens finança l'operació i es guarda el dret de quedar-se en propietat les pintures si la Junta de Museus no compleix els pagaments establerts.

Com que el bisbe de la Seu d'Urgell també havia venut les de Sant Pere de Burgal al jardiner Joan Mirabell, home de palla de Lluís Plandiura, i aquestes pintures se les va quedar el col·leccionista (les va ingressar a la seva col·lecció l'any 1926), el bisbe les va compensar amb les de Sant Miquel d'Engolasters d'Andorra.

(7 de març). El rector de Boí, mossèn Josep Camarasa, escriu a J. Folch dient-li “...*los pobles volen diners, vinguin d'ahont vinguin i res els interesse les pintures, vagin amb qui vulguin...*”.

Làpida de la consagració, Sant Climent de Taüll, Les pintures murals catalanes, IEC, AIF.

Lapidació de sant Esteve de Sant Joan de Boí.
Joan Vallhonrat. MnAC0493000327.
Foto: Claveras i Sagristà

1920 (juny).- El director del Museu d'Art Medieval, Joaquim Folch, i el seu arquitecte suplent, Joan Dànes, fan un viatge a totes les esglésies on hi ha les pintures murals, en fan els plànols i determinen les que hi havia sota la calç i la situació precisa de les que calia arrencar. Amb aquests plànols, la casa Priu i Simó de Barcelona construeix en fusta els absis que han d'acollir les pintures.

Van pagar al bisbe de la Seu d'Urgell l'import de cinc de les pintures.

1920 (nit, 15-16 de juliol).- Uns desconeguts de Taüll entren de nit al campanar de Sant Climent, destrossen la porta que comunica el campanar amb l'església, arrenquen les teles que recobrien la meravellosa i única pintura de l'acta de consagració de l'església, feta per Ramon, bisbe de Barbastre, el 10 de desembre de 1123, les estripen en mil bocins i les tiren a l'aigua intentant destruir-les, però el senyor Cividini la pot mig reconstruir. Es diu que ho van fer com a represàlia pels actes feudals dels italians, o com a advertiment als de la Junta de Museus, ja que trigaven a pagar per les pintures en general (els clàssics problemes presupostaris de les institucions públiques).

1920 (20 de juliol).- Els del poble de Taüll i el rector volen parar les obres d'arrencament de les pintures de Santa Maria, perquè encara no han rebut les 6.000 pessetes convingudes. Sembla que aquests diners van servir per construir un molí de gra i una petita central elèctrica per al poble de Taüll.

1922 (29 de gener).- Les pintures murals estipulades al contracte són a mans de la JMB, a Barcelona.

1923 (15 de novembre).- El bisbe de la Seu autoritza l'arrencament d'uns fragments de pintures murals (mig amagats sota una capa de calç) de Santa Maria de Boí i de Santa Maria de Taüll "*a reserva de que fuese determinada su valoración al poderse apreciar sus dimensiones*".

1924 (juny).- SS.MM. els reis d'Itàlia i el príncep del Piemont, inauguren, al Palau de la Ciutadella de Barcelona, l'exposició de les pintures murals de la vall de Boí i d'altres contrades pirinenques.

1925.- Per totes les pintures murals del contracte, la Junta de Museus ha pagat 675.000 pessetes al senyor Pollak i 58.686 al bisbe d'Urgell.

▪ Tercer ▪

Sepulcres de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes

1835.- S'extingeix la vida canònica premonstratzenca de l'antiga abadia de Santa Maria de Bellpuig de les Avellanes.

1840.- Afectat per la “desamortització” de Mendizábal, es treu a subhasta el monestir de les Avellanes. La subhasta queda deserta.

1843.- S'adjudica el monestir al governador civil de Lleida Manuel de Oviedo, qui en paga 3.600 duros i l'inscriu a nom de la seva dona, Dolors Ruiz Chavero.

1883-1889.- Es restaura temporalment la vida canònica a càrrec de la Trapa, branca reformada del Cister.

1894 (29 desembre).- José Manrique compra el monestir de Bellpuig de les Avellanes per 22.500 ptes.

1905 (abans 15 oct 1906).- L'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana publica dues postals (núms. 19 i 38) dels sepulcres.

1906.- L'aranès Agustí Santesmasses, que feia de banquer a Lleida, compra per 27.000 ptes. als hereus de Manrique, el monestir de Bellpuig de les Avellanes.

L'antiquari de Vitòria Luis Ruiz compra per 15.000 ptes. els quatre sepulcres gòtics del monestir: el d'Ermengol VII (1154-Requena 1184†) i el de la seva esposa Dolça (de Foix ?) (Retuerta 1208†), comtes d'Urgell i fundadors d'aquest monestir, el del comte Ermengol X (1267-Camporrells 1314†) i el del seu germà, el Vescomte d'Àger, Rodrigo (?) Àlvar de Cabrera “el jove” (1243- Sicília 1299†).

Fra Sanahuja denuncia la venda dels sepulcres del monestir de Bellpuig de les Avellanes, quan el propietari desestima una oferta de 14.000 duros d'un altre antiquari.

El govern espanyol prohibeix la sortida d'Espanya dels sepulcres del monestir de Bellpuig de les Avellanes.

Sepulcres, in situ, d'Ermengol X i de la comtessa Dolça de Bellpuig de les Avellanes. Clixé Juli Vintró, Postal Associació protectora de l'Ensenyança Catalana, AIF.

Sepulcre, in situ, d'Ermengol VII de Bellpuig de les Avellanes. Clixé Juli Vintró, Postal Associació protectora de l'Ensenyança Catalana, AIF.

S'enduen els sepulcres dels comtes d'Urgell del monestir de Bellpuig de les Avellanes, deixant les restes i les cendres dels enterrats per terra en un racó de la sagristia.

(28 de juliol).- Josep Nolla, de *La Veu de Catalunya*, informa que els sepulcres del monestir de Bellpuig de les Avellanes van camí de Vitòria.

(2 d'agost).- Mossèn Antonio Badia, rector de Vilanova de la Sal, recull les restes dels comtes i les enterra dintre la seva església a la tomba d'en Mateu Guillaumet.

19??.- L'antiquari de Vitòria embarca al port de Pasai amb destí a Anglaterra els sepulcres, fent-los passar per material de la construcció.

1910.- Els germans maristes compren i ocupen el monestir.

1925.- John Rockefeller compra un dels sepulcres del monestir de Bellpuig de les Avellanes.

19??/1945.- Tres dels sepulcres són al soterrani d'un antiquari de París.

1945.- El Govern francès requisa a l'antiquari de París tota la seva col·lecció d'art (per col·laboracionista amb el Govern de Vichy) i la subhasta. El Metropolitan Museum de Nova York s'interessa pels tres

sepulcres de les Avellanes i demana ajut financer a Rockefeller. Aquest els compra i s'els endu als Estats Units, on es tornen a ajuntar els quatre.

1948.- En Rockefeller dona al Metropolitan Museum de Nova York els quatre sepulcres (ara són a la Gothic Chapelle dels Cloisters).

1967 (30 d'abril).- Les despulles dels comtes tornen a les Avellanes, procedents de l'església de Vilanova de la Sal.

(*L'Enciclopèdia Catalana* situa, equivocadament, la venda a 1894)

Hi ha també la tomba (amb restes pictòriques) d'un noi jove (Young Boy, Cloisters, 1975.129), que presumiblement procedeix de Santa Maria de Castelló de Farfanya, i que hi ha escrit que pot ser Ermengol IX (1243†), oncle d'Ermengol X. Aquesta tomba, robada "in situ", procedeix de la col·lecció Brimo de Laroussilhe de París, i va entrar al museu l'any 1975.

Les tombes de Rodrigo i Cecília de Foix (o Dolça?) (Cl.1948.140.1a-d,3,4) van entrar al museu l'any 1948.

La d'Ermengol X (Cl. 1948.140.2a-d) l'any 1948.

La d'Ermengol VII (Cl. 1928.95) l'any 1928.

Sepulcre d'Ermengol VII als Cloisters (1928.95).
The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection.

Sepulcre d'Ermengol X i Dolça, Cloisters (1948.140.1a-d) The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection.

▪ Quatre ▪

Hospital de Santa Maria de Lleida

1914 (31 de desembre).- L'Ajuntament de Lleida ven a la Diputació de Lleida l'Hospital de Santa Maria (en funcionament) a resultes d'una liquidació de crèdits i deutes, amb la condició que la Diputació faci un hospital nou i enderroqui el vell per poder obrir un carrer nou.

1916.- La Diputació de Lleida acorda l'enderroc de l'Hospital de Santa Maria per vendre el terreny i finançar les obres d'un hospital nou. L'Ajuntament atorga la corresponent llicència municipal per fer-ho.

(3 de juliol).- El Centre Excursionista de Lleida dona el crit d'alerta de la conxorxa entre la Diputació i l'Ajuntament de Lleida per destruir l'Hospital de Santa Maria, "... i el seu clam ressonà per tot Catalunya com un repic de campanes tocant a somatent".

(26 de novembre).- La Mancomunitat de Catalunya, a petició de l'IEC, el CEL i altres entitats, accepta la compra de l'Hospital de Santa Maria.

1922 (gener).- La Mancomunitat de Catalunya materialitza la compra de l'Hospital de Santa Maria per 239.800 ptes. més la construcció d'un hospital nou (pressupostat en 1.392.559,09 ptes).

1948.- Hi ha un altre intent per enderrocar l'Hospital de Santa Maria, concretant-se en un projecte de la Paeria, en què es preveu el seu trasllat, pedra a pedra, a la plaça de l'Ereta. Entre l'oposició ciutadana i el cost de l'operació, aquesta es descarta.

1944 - 1950.- A l'Hospital de Santa Maria hi ha instal·lada la seu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, i és el millor edifici civil antic de Lleida.

Postal Fototipia
Thomas, Llibreria
Minerva, AIF.

Postal HG, pati
de l'Hospital de
Santa Maria, AIF

Projecte Domènech Arquitectes, plaça de la Catedral nova, 1948, foto: Josep Ignasi, per gentileza AHCOAC-L.

Projecte Domènech Arquitectes, plaça de l'Ereta, 1948, foto: Josep Ignasi, per gentileza AHCOAC-L.

Els terns de Roda d'Isàbena

Tern de Sant Valeri. Gaceta de les Arts, especial col·lecció Plandiura, 1928, AIF.

1922.- A Barcelona es prepara una exposició d'art sacre. Els canonges de la catedral de Lleida hi envien unes creus embolicades en draps. En Plandiura, que és el comissari de l'exposició, es fixa en els draps i els demana als canonges. Aquests en demanen 100.000 pessetes. En Plandiura en paga 200.000 i se'ls queda (què més li han ofert i què més ha comprat ¿?).

En un principi, tothom es riu d'en Plandiura per haver comprat uns "drapots lleidatans", fins que en Joaquim Folch i Torres de la Junta de Museus de Barcelona identifica aquells "draps" com els terns del bisbe Sant Valeri, el del seu levità Sant Vicenç (de manufactura islàmica amb brodats d'or del segle XIII, procedents del Bisbat de Roda d'Isàbena) i un tapís flamenc.

Mentrestant, el bisbe de Lleida, Josep Miralles Sbert (1913-1925), demana i aconsegueix permís del Papa per vendre ornaments antics.

Joaquim Folch i Torres de la Junta de Museus de Barcelona ofereix 150.000 pessetes, però no pot

impedir la venda feta, a pesar dels intensos esforços per evitar-ho.

Puig i Cadafalch, president de la Junta de Museus, envia dos telegrams imperatius al bisbe de Lleida per evitar la dispersió dels terns i el tapís, on deia "farem tot el possible,..., per impedir que les joies de la nostra història artística segueixin el camí de Nord-amèrica, com les pintures de Mur, venudes també segurament amb l'autorització de Vostra Excel·lència i amb públiques promeses que no sortirien del país".

El governador civil de Lleida prohibeix que els terns i el tapís flamenc surtin de la catedral de Lleida. El bisbe ja no pot fer pas res, ja que en Plandiura ja té els "draps".

Joaquim Folch i Torres de la Junta de Museus de Barcelona es presenta amb un acte judicial i dos policies a casa d'en Plandiura a reclamar els draps. Aquest els entrega i ràpidament interposa querella demanant la validesa de la compra.

1923.- 4 d'abril: Es fa el judici i el jutge dona la raó a Plandiura i li retorna els "draps".

Casulla de Sant Vicenç. Gaceta de les Arts, especial col·lecció Plandiura, 1928, AIF.

▪ Cinquè ▪

Alguns destins de l'art sacre del Pallars i de les Nogueres

Retaule d'Espallargues d'Enviny, nn 28320. Cortesia de The Hispanic Society of America.

- The Cloisters al Metropolitan Museum de Nova York (Estats Units):

Pintures murals (l'Adoració dels Reis d'Orient pel mestre de Pedret) de Santa Maria de Cap d'Aran de Tredòs donades per l'Estat espanyol l'any 1950 (o 1951?), el frontal de Ginestarre de Cardós (en Joan Cuyàs el va vendre a Gaspar Homar de Barcelona, qui, l'any 1925, el vengué a George Grey Barnard de Nova York, qui el cedí als Cloisters), tots els sepulcres de Bellpuig de les Avellanes, i el de l'Ermengol IX de Castellò de Farfanya, 36 capitells del claustre de Sant Miquel de Cuixà (que George Grey Barnard va comprar a Pierre Ivon Verniere d'Amance, entrats als Cloisters el 1925).

També hi ha dues escultures procedents de la Seu Vella de Lleida a la Gotic Chapelle: la 3a esq, Santa Margarida d'Antioquia, policromada ca 1330/40 (Cloisters 1947.101.13a), i la 2a esq: Santa Úrsula (Cl. 1947.101.12a), procedents de la capella de Sant Pere de la família Montcada de la Seu Vella, ex-Brimo de Laroussilhe de París i ex-Brummer de Nova York.

També tenen el portal sencer de Sant Vicent màrtir de Frías (Burgos) procedent de la col·lecció Josep Brummer de Nova York donació de la Fletcher Foundation l'any 1923, les pintures murals de Sant Boi de Berlanga (Cl. 1961.219-etc.) i de Sant Pere d'Arlanza (Burgos), la Majestat romànica del convent de Santa Clara de Lleó, el grup escultòric romànic de l'Adoració dels Reis d'Orient de l'església de la Mare de Déu de la Llama de Cerezo de Riotirón i l'absis sencer de l'església romànica de San Martín de Fuentidueña (Segòvia).

A la 5a Avinguda, tenen la reixa del cor de la catedral de Valladolid de 1763, donació de la Hearts Foundation l'any 1920 (1986.234.1), un retaule gòtic sencer de la Verge i el Nen, aragonès, del segle XV, ex-Blumental (1941.190.28), un teixit (ex tern de Sant Valeri) de 25 x 8 cm procedent de la Fletcher Foundation (1946.156.8) i una talla de Sant Pere (Rogers Fund 1927) procedent de la catedral de la Seu d'Urgell.

- Hispanic Society de Nova York (Estats Units): Retaule d'Espallargues d'Enviny.

- A Nova York diuen que hi ha d'haver les portes del tancament del retaule major de la Seu Vella de Lleida i a un lloc indeterminat dels Estats Units el seu cor del segle XVI. On?

- Worcester Museum (Estats Units), hi ha el frontal romànic dels Apòstols de Martinet.

- Fine Arts de Boston (Estats Units): Pintures murals de Santa Maria de Mur (21.1285) donades per la Fundació I. W. Colburn & Maria Antonietta Evans l'any 1921, pintures murals del Sant Sopar i les Tres Maries, de Sant Boi de Berlanga, procedents de la col·lecció Evans (1927.785 a b i 786), la

portalada sencera de l'església de Sant Miquel de Uncastillo, donació de Francis Bartlett (1928.32), el frontal de pedra d'Anglesola (1924.149) i un capitell del claustre de Sant Miquel de Cuixà donació de G. Gay Barnard (1924.156).

- Col·lecció Isabella Stewart Gardner de Boston (Estats Units): Majestat romànica del Pirineu de Lleida, procedent possiblement d'un davallament de la vall de Boí (segle XII), comprada a Joseph Brummer, Nova York, 1917.

- Fogg Museum de Harvard (Estats Units): Maredeu romànica del Pirineu de Lleida (possiblement procedeix del davallament de Sant Climent de Taüll), segle XII, i un parell de taules del retaule gòtic d'Escalarre.

- Walter's Art Gallery de Baltimore (Estats Units): Sepulcre de la família Cardona de Torà de Riu-bregós i el Frontal de Sant Martí.

- Museum de Toledo, Ohio (Estats Units): Fragment de les pintures murals d'Isavarre, segle XII (Sant Joan) i fragment del mural de Surp amb els apòstols sant Jaume i sant Felip.

- Fine Arts Museum de San Francisco (Estats Units): Hi ha "La reprobació d'Adam i Eva" procedent del retaule major de la Seu Vella de Lleida.

- A Kentucky hi ha un retaule gòtic de Jaume Ferrer i a **Cleveland** n'hi ha un altre de Jaume Ferrer II.

- Shellingmann Rey Collection (Estats Units): Retaule major del segle XVI de Sixena.

- Victoria & Albert Museum de Londres (Regne Unit): Antependi de seda brodat de la comarca de la Seu d'Urgell (1387-1904).

- Museo de Bellas Artes de San Carlos de Mèxic, D.F.: fragment del retaule de Sant Miquel i Sant Pere, segle XV, de la catedral de la Seu d'Urgell.

- Museu de Castres (França): Fragment (l'Epifania) del retaule gòtic de la Seu Vella de Lleida.

- Museu des Arts Decoratifs de París: Frontal de Santa Eugènia de Saga i frontal de Sant Miquel procedent del Roselló o del Bisbat de Roda.

- Museu de Thermes de Cluny de París (França): Mare de Déu procedent d'un Davallament d'Erill, comprada el 2001.

- Pintures murals de l'absis de Santa Coloma d'Andorra (Museu Prussià de Cultura de Berlín). Arrencades entre 1927 i 1939, van anar a parar a casa d'un antiquari de Barcelona, més tard a mans d'antiquaris francesos, que les van vendre al baró Cassel de Cannes i la Segona Guerra Mundial va fer la resta.

- Museu Episcopal de Vic: cinc imatges del Davallament d'Erill la Vall i els retaules gòtics de Guimerà i Verdú.

- **Museu Maricel de Sitges:** procedents del doctor Jesús Pérez Rosales, fragments de la vida i miracles de Sant Jaume, pintura mural de la capella de sant Ermengol de la Seu d'Urgell cap a 1300, fragments del retaule de Sant Miquel i Sant Pere de la catedral de la Seu d'Urgell, segle XV, el pantocràtor de Sant Esteve (i) de Santa Maria Cap d'Aran de Tredòs i un tros (Ascensió) de retaule gòtic d'Arties.

- **Museo de Bellas Artes de Bilbao:** fragment de pintura mural de la capella de sant Ermengol de la Seu d'Urgell cap a 1300 (el sant exorcitzant un endimonià) comprat per 125.000 ptes. el 1963 a l'antiquari madrileny Leoncio Sastre i procedent d'en Plandiura que l'havia comprat a Josep Barolet, i procedent de la col·lecció Espinal de Barcelona: dos fragments del baldaquí de Pessonada (el Davallament de Crist i el Diluvi), i dos trossos

del retaule gòtic del mestre d'Estamariu de Vilamur (La dormició de Maria i la Coronació de la Mare de Déu).

- **Museo Lázaro Galdiano de Madrid:** taula de la Visitació del mestre de Perea i un seient del cor de la catedral de la Seu d'Urgell.

- **Museo del Prado de Madrid:** taula de Sant Llàtzer, del mestre de Perea, retaule de Santa Llúcia d'Arcavell i frontal de Sant Esteve de Guils de Cerdanya (fals?).

- **Col·lecció Ruiz de Madrid:** un fragment del baldaquí de Pessonada (Crist en Majestat).

- **Museu Marès de Barcelona:** Sant Andreu, procedent de Castelló de Farfanya.

- **Museu Tèxtil de Barcelona:** tapís flamenc, procedent d'en Plandiura.

Col·leccions particulars

- Frontal Gualino,
- Pintura mural de la Verge i sant Joan, del Pallars Sobirà (són a Barcelona),
- Pintura mural d'Anyòs d'Andorra (és a Madrid),
- Fragments de pintures murals de la capella de sant Ermengol de la Seu d'Urgell,
- Hereus de Damià Mateu, plafó amb la disputa i arrest de santa Caterina de la catedral de la Seu d'Urgell,
- Suïssa, plafó del martiri de santa Caterina de la catedral de la Seu d'Urgell,
- Els restants sis trossos del retaule gòtic del mestre d'Estamariu de Vilamur (a Barcelona),
- Retaule d'Angustringa (Col·lecció Atmaller de Barcelona),
- Absis de la parròquia d'Andorra la Vella,
- Fragments del retaule de Sant Miquel i Sant Pere de la catedral de la Seu d'Urgell, segle XV, en diverses col·leccions privades,
- Pintura mural de Santa Maria Cap d'Aran de Tredòs, Sant Pau (col·lecció Antoni Tàpies),
- Frontal de Solanllong del Ripollès (Madrid),
- Fragment del baldaquí del Davallament de Pessonada,
- Pintura mural, fragment de l'arc del triomf de l'església parroquial de Santa Maria de Tredòs, Sant Gervasi, segle XII,

Noi jove (Young Boy), de Castelló de Farfanya.

- **Museu Nacional d'Art de Catalunya** de Barcelona, museus diocesans de Barcelona, Vic, la Seu d'Urgell, Solsona i de Lleida: hi ha tot el que falta i que no està en mans particulars ni en els llocs esmentats.

▪ Sisè ▪

Consideracions finals

A primer cop d'ull, i a la vista d'aquestes dades, se'n desprenen quatre conclusions:

1a. - Als voltants de 1915 ja hi havia un reconeixement generalitzat en els ambients excursionistes, culturals i polítics catalans de la importància de l'art sacre, del romànic en general i de les pintures murals en particular. Aquests ambients es localitzaven, sobretot, a les ciutats i ja denunciaven el risc de desaparició que corrien.

2a. - Als voltants de 1915/1920 ja hi havia museus civils a Barcelona i episcopals a Catalunya (Vic, Lleida i Barcelona) des de feia temps, i ja s'havia publicat força sobre el romànic en general i les pintures murals en particular.

3a. - La venda de les pintures murals romàniques de les Nogueres es van fer a consciència, amb mòbils estrictament econòmics, i amb la col·laboració dels custodis infidels de tota mena, tant de les autoritats eclesiàstiques (bisbes, canonges i rectors) com civils (alcaldes, polítics i diputats), i del poble en general (que és qui reclamava diners al delegat de la Junta de Museus).

4a. - La intervenció dels "barcelonins", sobretot l'IEC i la Junta de Museus de Barcelona (amb en Pijoan i en Joaquim Folch i Torres al davant), per evitar la fugida del nostre art a l'estranger, es va fer en contra de l'opinió "autòctona-local-regional", que només volia els diners.

Vaja, exactament tal com actuen avui els "autòctons-locales-regionals-provincials-comarcals" en el tema de la reintroducció de l'ós, de la "privatització" del Parc d'Aigüestortes i Sant Maurici, de l'ampliació de Baqueira-Beret destrossant la vall d'Àrreu, la construcció de les pistes d'esquí a Filià per destruir la vall Fosca i de la desaforada febre constructiva que destrueix els millors entorns paisatgístics de les valls dels Pirineus. En diuen "progrés" això de vendre's el territori dels avantpassats perquè el destrueixin els especuladors immobiliaris per quatre duros, oi?

NEANDERTAL PALLARENSIS

Bibliografia

Llibres:

- Catalunya Romànica, vols. I, XII, XV, XVI, XXII i XXIII, Equip Redacció, Enciclopèdia Catalana de Barcelona, 1993.
- El Museo Episcopal de Vic, Josep Gudiol i Cunill Prev, 1926.
- Els Primitius, volums I i II, Josep Gudiol i Cunill Prev, Babra de Barcelona, 1927 i 1929.
- Història de Lleida de Lladonosa, diverses edicions, Lleida.
- Lleida en temps de la Mancomunitat de Catalunya (1913-1924), Romà Sol i Carme Torres, Virgili i Pagés, Lleida, 1989.
- La Pintura Gótica Española en el Museo de Bellas Artes de Bilbao, de Ana Galilea Antón, 1995.
- La Pintura Española fuera de España, Gaya Nuño, Madrid, 1958.
- La Pintura Romànica a Catalunya d'en Joan Sureda, Alianza Editorial, Madrid, 1982.
- La política d'adquisicions de la Junta de Museus 1890-1923, de Maria Josep Boronat i Trill, "Monografies de la Junta de Museus de Catalunya", publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999.
- Les darreres adquisicions del Museu d'Art i d'Arqueologia de Barcelona, 1919.
- Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte, II - Abadia de Montserrat, 1999.
- Monumenta Cataloniae, vol. IX, La Pintura romànica sobre fusta, Alpha de Barcelona, per Joaquim Folch i Torres, 1956.
- Monumenta Cataloniae, vol. IV, Les Pintures murals romàniques de Catalunya, Alpha de Barcelona, per Josep Pijoan i Josep Gudiol i Ricart, 1948.
- Teoria i Crítica en el Noucentisme: Joaquim Folch i Torres, de Mercè Vidal, Abadia de Montserrat, 1991.
- I d'altres sobre el tema.

Revistes, Diaris, Fascicles i Catàlegs:

- Aresta, Centre Excursionista de Lleida, n° 73, gener 2005.
- Butlletí Centre Excursionista de Lleida, n° 1, gener 1908.
- Catàlegs del Cloisters Museum, Metropolitan Museum of Art, Nova York, 1963, 1994 i 1996.
- Catàleg Museu de Vic 1991,
- Cent anys d'obra col·lectiva del Centre Excursionista de Catalunya,
- Coleccionistas de Arte en Cataluña, "Biblioteca de La Vanguardia", Maria Lluïsa Borràs, 1985 (?).
- Compilació de dades d'Àngel Gàzquez (1990),
- De Museus: n° 3, 1992,
- Destino 17, 24 i 31 juny 1961 I, II i III,
- El País de mitjan juny-95,
- Fulletò Museu Episcopal de Vic s/d 2000(?),
- Gasetta de les Arts: Jul-24, Agost-24, Oct-24, i Oct-Desbre 28,
- Ibèrica, Barcelona, n° 1085, 14 set 1935
- Josep Gudiol Ricart, Eulàlia Gudiol Corominas, Patronat d'Estudis Osonencs, Vic, 1997.
- La descoberta de la pintura mural romànica catalana, Els Dossiers del MNAC, 1, Electa, Barcelona, 1993
- La Mañana (suplement 30/4/67) i altres articles,
- Le Gouvernement de la Catalogne expose a Paris cinq siècles d'art Catalan, suplement du Journal de Barcelone, París, 1937.

- Lo Raier de Tremp, n° 244, març 2005. Pintures murals de la Vall de Boí. Del Pirineu arran de mar, Jordi Creus.
- Museu Diocesà de Lleida: PULCHRA, Company&Puig&Tarragona, Museu Diocesà Lleida, 1993.
- Patrimonio Emigrado, Antonio Naval Mas, Alto Aragón d'Osca, 1999.
- Preliminary Report of Spanish Paintings 1100-1900 in American Public Collections, Marylin Stokstad, Santiago Alcolea and Valerie Hedquist, 1989, from Arxiu Isidre Puig 18/18.
- Públic, revista, Barcelona, n° 2 de juny de 2000.
- Puig i Cadafalch i la col·lecció de Pintura Romànica del MNAC. Barna, 2001.
- Quadern central "El MNAC" de la revista de l'ajuntament de Barcelona, n° 23, 1992.
- Segre, diversos articles.
- I d'altres sobre el tema.

Tros de la llibreria
"romànica" de l'Arxiu
Izard-Forrellad

Els óssos de Sant Marc al Pallars

